

עורך שמואל פאוסט

ספריים

אהבה נצחית ובלתי מותנית לעמו הנבחר

מדרש חז"ל קדום, שכמעט אבד מארון הספרים היהודי, מיוחד בעריכתו על פי לוח השנה ובזיקתו לעולם הדרשה בבית הכנסת העתיק בארץ ישראל. מחקר חדש על ה"פסיקתא דרב כהנא"

/ חננאל מאק /



"במאה החמישית והשישית היהדות בארץ ישראל מתקיימת במסגרת קהילתית שהמוקד שלה הוא בית הכנסת". בית הכנסת העתיק מהמאה השישית שנחשף בבית אלפא צילום: גטי אימלס

פתרונות אחרים. אחד מאלה: שני המדרשים הם "אחים תאומים שיד אחת ערכה אותם". נכון להוסיף לדימוי זה ששני האחים הם תאומי סיאם שנולדו כנראה בין השנים 500-600. עצמון מצביע על תופעות דומות חלקית אך קטנות בהרבה בהיקפן גם בפסיקות העוסקות בהפטרות התוכחה, בעיקר מדברי ירמיהו, ובין יחידות מתוך איכה רבה; וכן על מקבילות בין קטעי פסיקתא ובין קטעים ממדרשי תהילים ושיר השירים. לדעתו, על פי המקורות המוכרים אין להכריע בשאלת הזיקה בין החיבורים.

עיקרו של הספר הוא, כדברי המחבר, השער השני שכותרתו "קריאות נבחרות בפסיקתא". בראש השער ניצבת הקדמה: "קווים מנחים לקריאה בפסיקתא". בצד היבטים הספרותיים, הפרשני והרשני, מאפשרת הקריאה הנכונה במדרש זה לזהות את קולו הייחודי של המחבר או העורך, לעמוד על שיקולי העריכה שלו ועל מגמתו, להתחקות אחר שימושו במקורות שקדמו לו ועוד. הקריאה הנכונה מושתתת על כמה הנחות מקדימות. אחת מאלה מייחסת לעורך המדרש את הכוונה "לעצב את התכנים העולים מהקריאה בהתאם לצרכי בית הכנסת וליום המיוחד שאליו הם נדרשים". וגם: "כל פסקה צריכה להיבחן לאור היכרותנו עם מנהגי הקריאה (בתורה ובני ביאים) כפי שהם עולים מספרות חז"ל ומן הפיוט הקדום". הנחה חשובה אחרת היא: "טיב העריכה ואיכותה אינם אחרים ככל החיבור והם משתנים בין פסקה לפסקה". כמילים אחרות, על החוקר להיזהר מההנחה השכיחה בדבר אחרות החיבור שלפניו, ולבחון בזריזות את מסי קנותיו ככל פסקה.

סדרת פסקאות הנחמה, הנידונה אף היא בשער זה, מעניינת לא רק מצד הדרשות הכלולות בה אלא גם מצד עצם קיומה. הפטרות אלה, הלקוחות כולן מספר ישעיהו, אינן מוכרות ממקורות ההלכה הקדומים – המשנה, התלמוד, ספרא, מדרשי התנאים ושני התלמודים, וכדברי עצמון: "הפסיקתא היא... העדות הקדומה ביותר לקיומו של מחזור ההפטרות" (עמ' 276), כמקביל לפיוטים הקדומים לשבתות אלה. אומנם בסדר הפטרות השנה של הרמב"ם (מצדים, המאה ה"ב) עדיין מופיעות הפטרות אחרות, ואלה מותאמות לתוכן קריאת התורה כמו רוב הפטרות השנה, ואינן קשורות אל לוח השנה. בימי הביניים הייתה הסדרה נהוגה בעיקר באשכנז, שמנהגי קריאת התורה והפטרות שלה מותאמים למנהגי ארץ ישראל, והיא נד

חמות שבין תשעה באב לראש השנה, וכן שתי הפטרות התשובה שמקומן בין חגי תשרי. כל פרק כזה מכונה גם הוא "פסיקתא". פשר המילה פסיקתא הוא כנראה פרק, פרשה, פסקה, יחידה מופסקת, ואת שם הקובץ השלם יש להבין כקובץ הפסקאות של רב כהנא. עם זאת, היה מי שפירש את המונח פסיקתא כהפטרה (הרב שלמה יהודה רפפורט, שי"ר), והיו מי שסברו שפשר המונח הוא פתיחה, או דווקא היפוכו: סיום. הקובץ כולל כשלושים וחמש פסקאות – המספר המדויק מתחלף לפי כתבי היד שבידינו.

פעמיים נדפס המדרש עד כה. המהדיר הראשון היה שלמה בוכר, שידיו רב לו בגאולתם וההדרתם של שפע חיבורים ובייחוד מדרשי אגדה שונים, שחיבה יתרה נודעה להם ממנו. מהדורת בוכר התפרסמה בצ"ר רוף מבוא נרחב והערות רבות בעיר הפולנית לכוב (כיום באוקראינה) בשנת תרכ"ח, 1868, ובעצם הופעתה היה חידוש משמעותי שעוד נשבו אליו בהמשך. המהדורה השנייה נדפסה בידי רב מנדלבוים בניירויורק בשנת תשמ"ז, 1987.

עדות קדומה להפטרות הנחמה

בפרק השישי בספרו דן עצמון במקורות ובמקבילות לפסד"כ בתוך ספרות חז"ל. כמדרש ארץ-ישראלי, יש לבקש את מקורותיה ומקבילותיה של הפסיקתא בחיבורים שמוצאם בארץ ישראל, ובראשם התלמוד הירושלמי ומדרשי האגדה הקדומים בראשית רבה, ויקרא רבה וגם איכה רבה. עצמון מצטט את רב מנדלבוים, מהדיר הפסיקתא, שהצביע על עשרות מקבילות כאלה, רובן חלקיות ולא משמעותיות מבחינת המחקר, אבל לדבריו: "במספר מצומצם של מקרים אפשר להראות כיצד השתמש עורך הפסיקתא במקור בירושלמי, וכיצד עיבד אותו על מנת להתאימו לפסיקתא" (עמ' 64).

כבר בדורות קודמים עמדו חוקרים על כך שהפסד"כ ומדרש ויקרא רבה חולקים ביניהם חמש פרשיות הערסקות כולן באחרים ממועדי השנה – חגי תשרי ופרשת העומר, המוצגים בתורה בפרשת אמור. עובדה זו זכתה לתילים של פרשנות ודיונים. ישנם חוקרים הסבורים שהפסיקתא שימשה אחד ממקורותיו של ויקרא רבה, ואם כך הרי שהיא קדמה לו. אחרים סברו בדיוק להפך ואיחרו את הפסד"כ לויקרא רבה, והיו וישנם מי שהציעו

"אמר הקב"ה לישראל, בני, היו קורין את הפ"רשה הזאת בכל שנה ואני מעלה עליכם כאילו שאתם עומדים לפני הר סיני ומקבלין את התורה. אימתי? בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים". משפט זה חותם את הקטע הראשון של הפרק "בחדש השלישי", בקובץ המדרשי "פסיקתא דרב כהנא". המילים "בחדש השלישי" רומזות לנושא הפרק: מעמד הר סיני. לפי מסורת התורה שבעל פה אירע מעמד הר סיני בחג השבועות, והקריאה בתורה ביום זה נפתחת במילים: "בחדש השלישי".

בראש הפרק מופיעה דרשה ארוכה במתכונת המדרש של פתיחה (או "פתיחתא"), וזו מבוססת על הפסוק המוכר מהשיר אשת חיל שבסוף ספר משלי: "רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כלן". על פי הדרשה, הצדיקים ראשוני העולם – אדם, נח והאבות – נצטוו במספר לא גדול של מצוות: שבע מצוות בני נח, המילה ועוד. לעומתם, בני ישראל במעמד הר סיני נצטוו בכל תרי"ג המצוות. האבות הקדמונים נמשלו ל"רבות בנות", אבל הניצבים למגלות הר סיני "עלו על כלן". הדרשה ממשיכה להתגלגל והיא מתפתחת והולכת עד סופה, כפי שהוא מצוטט בראש הדברים.

את הפנייה הלכנית, הנדירה והמעניינת בנוסח "בניי, היו קורין", נחר פרופסור ארנון עצמון מהמחל"קה לתלמוד באוניברסיטת בראילן להציג כשם ספרו החדש.

רוב המדרשים ערוכים על פי סדר ספרי המקרא ורצף פסוקי. שונים מאלה מדרשי ה"פסיקות", שהידוע והקדום בהם הוא המדרש הארץ-ישראלי הקרוי "פסיקתא דרב כהנא" (להלן: פסד"כ). מדרש פסיקתא אחר מכונה "פסיקתא רבתי", וידועה גם "פסיקתא זוטרת" ובהן לא נעסוק כאן. שלא כמו רוב המדרשים, ערוכה הפסד"כ (וכן פסיקתא רבתי) על פי לוח השנה, ולמעשה – על פי סדרי הקריאות בתורה ובנביאים במהלך השנה. נמצאים בה פרקים העוסקים בקריאות בתורה ובייחוד בהפטרות המיועדות לחגים ולשבתות "מצוינות", כלומר שבתות שיש בהן ייחוד כגון שבתות חול המועד, ראש חודש, חנוכה, וכן ארבע הפרשיות – שקלים, זכור, פרה והחודש. קבוצות אחרות של הפטרות, שזכו אף הן לפרקים עצמאיים בתוך מדרש פסד"כ, הן שלוש שבתות התורה כחה שבין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב, שבע הני



"בניי, היו קורין פרשה זו" עריכה ומשמעות בפסיקתא דרב כהנא ארנון עצמון מאגנס, תשפ"ב, עמ' 451

פרופ' חננאל מאק מלמד במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בראילן

סדת לראשונה בשמו של ר' כהנא במאה העשירית.

השחזור שהתגלה כהצלחה

כמו את רובה של ספרות חז"ל, גם את הפסד"כ יש לראות כחיבור שנערך בכמה שלבים ושגיבושו הסופי התרחש שנים רבות לאחר ראשית היווצרותו, ועל כן לא ניתן לדבר על עורך המדרש במשמעות המוכרת לנו כיום. לכך יש לצרף את העובדה, שעליה מסכימים כיום רוב החוקרים, כי ספרות זו נמסרה מדור לדור בעל פה. גם הכינוי "פסיקתא רב כהנא" אינו אומר הדבה על החיבור ואף לא על מחברו, שכן בימי הביניים נהגו לייחס חיבורים אלמוניים לחכמים מוגדרים, מסיבות שאינן ברורות כל צורך. כך למשל מייחס דמב"ם בהקדמתו למשנה תורה את מדרש בראשית רבה לאמורא רבי הושע עיה, אף כי קשה הדבר להלמו מטעמים שונים. הדרשה הראשונה בסדרת התוכחות והנחמות, הייחודית לפסד"כ, נפתחת בדרשה של האמורא הארץ-ישראלית ר' אבא בר כהנא, וכבר יו"ל צונץ, אבי "חכמת ישראל" במאה הי"ט, העלה את ההשערה שמכאן נובע כינויו של המדרש כולו. האיל והסדרנו את צונץ, נוסף ונאמר שמלומד מופלא זה החיה את הפסד"כ שנחשבה לאבודה במשך מאות שנים, אם כי דבר קיומה היה ידוע תמיד. באמר צעות ציטוטים מתוך החיבור בספרים שהשתמרו שחזר צונץ חלקים מן המדרש האבוד, ניסח קווי יסוד לרמותו ועמד על השוני בינו ובין פסיקתא רבתי הנזכרת למעלה ושהצליחה לשרוד לאורך הדורות. לימים, משהחל נובר במחקריו על פי כמה כתבי יד של פסד"כ שהגיעו לידינו, התאמתו עיקרי השערותיו של צונץ. זאת ועוד, שיטת השחזור של צונץ שימשה מאוחר יותר בניסיונות שהציגו לייחוד לשחזור - לפחות חלקית - חיבורים אבודים נוספים ובהם מדרש המכילתא דרשב"י לספר שמות, מדרש ספרי וזוטא לספר במדבר ועוד.

"מעשה העדיכה בפסיקתא מצביע על זיקה מובהקת של מפעל ספרותי זה לעולם הדרשה בבית הכנסת העתיקה בארץ ישראל", קובע עצמון בראש הפרק שעניינו בהקשר הליטורגי של הפסיקתא. פרק זה כלול בשער השלישי, שער הסיכום - תוכנית הפסיקתא. יש להעיר שהחומר הכלול בשער זה אינו בריוק סיכום, ועיקרו בני סיון לגלות את "ידו הנעלמה של עורך הפסיקתא", ככל שניתן לרדוף ב"עורך" זה.

בפרק שלפני האחרון מציין המחבר כי "במחקר המרדני הולכת וגוברת ההכרה בכך ש... במאה החמישית והשישית... היהדות בארץ ישראל מתקיימת בעיקר במסגרת קהילתית שהמוקד התרבותי העיקרי שלה הוא בית הכנסת" (עמ' 384), זאת בעיקר בשל התחזקות הכנסייה הנוצרית ומעמדם האיתן של הנצרות הנוצרים בארץ בתקופה הביזנטית. בהתאם לכך, קובע המחבר, "המוטיב המרכזי המפותח בפסיקתא... הוא אהבתו הנצחית ובלתי מותנית של האל לעמו הנבחר". כהמחשה לדבריו מביא המחבר דרשה מהפסיקתא להפטרה של פרשת שופטים, וזו לשון הדרשה: "כך אמר הקב"ה לישראל, בניי, בסיני אמרתי לכם פעם אחת 'אנוכי, ובירושלים לעתיד לבוא אני אומר לכם שני פעמים 'אנוכי אנוכי הוא מנחמכם'".

פרופ' עצמון עוסק זה זמן רב בחקר הפסיקתא רב כהנא. ספרו המונח עתה לפנינו חזק את פסד"כ וממלא בהצלחה רבה חסר שהיה ניכר מאוד עד כה. הצגת הספר ופרקי המבוא מביאה בפני הקורא חיבור מדרשי חשוב ורב עניין שכמעט אינו מוכר בציבור הרחב. הקריאה הצמודה והמדוקדקת בפסקאות הנירונות בספר בהרחבה חושפת בפני הקורא היבטים שונים ומגוונים של פרשנות, הבנת הדקע הספרותי הליטורגי של כל אחת מהפסקאות, וכך לת לראות כל פסקה בפני עצמה לצד המבט הרחב על המכלול כולו. המבוא הנרחב והסיכום משלימים את התימונה המקיפה את הפסיקתא רב כהנא מכל צדדיה. ●